

Gazawat urşy: Russiýa we Angliýa Orta Aziýada / dowamy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Gazawat urşy: Russiýa we Angliýa Orta Aziýada / dowamy RUSSIÝA WE ANGLIÝA AZIÝADA

Men şu wagta çenli Russiýanyň Hywa hanlygyna garşy näme sebäpli urşandygyny size gürrüň bermedim. Onuň sebäplerini iki agyz sözde hem düşündirip bolar. Birinjiden-ä, hywalylar ruslaryň 21 sanysyny ýesir alyp, gul hökmünde saklaýardylar. Olar diňe ýoriş başlanmazynyň önüsyrasy boşadyldy. Ikinjiden bolsa, hywalylar rus täjirleriniň kerwenlerini häli-şindi talaýardylar. Hywa hany ýa-ha öz raýatynyň adamlaryna päsgel bermek islänokdy, ýa-da olara onuň hökmi ýöränokdy. Sebäbi talaňçylyk köp ýyllardan bäri dowam edip gelýärdi.

Eger başga, örän möhüm zat bolmadyk bolsady, onda bu ýorişiň sebäplerini yokarkylar bilen düşündirse-de bolardy. Şeýle bolsa, bu ýoriş diňe ýaraşyk şertnamasyny baglaşmak üçin edilen ýaly bolup görnerdi. Ýöne ýorişiň esasy sebäbi başgady. Ruslar Orta Aziýada galan ýeke-täk hanlygy özlerine boýun egdirip, öz serhetlerini Buharanyň aňry ýanyndaky derýanyň ýakalaryna çenli uzaltmak isleýärdi.

Hywa hany bilen gol çekilen şertnama görä, ruslaryň serhedi 300 mil günorta süýşüp, olar 80 müň millik territoriýany özlerine birleşdirmek bilen, Oguz diýlip atlandyrylýan ýurdy tutuşlygyna öz golastyna saldy.

Kaufman Hywadan çykmanka derýany gowy öwrenipdir. Soň görlüp oturylsa, hywalylaryň derýadan gelýän kanala basan dykynlary aýrylan eken. Kanalyň açylmagy ruslaryň gämisiniň Hywa çenli, hatda ondanam aňryk ýüzüp barmagyna mümkinçilik döredipdi. Ondan başga-da bu Gazala bilen Hywanyň arasynda aňsat hem çalt gatnaşyk edilmegine mümkinçilik berjekdi. Men polkownik Şuwalow bilen graf Granwiliň baglaşan şertnamalarynyň näme hakdadygyny anyk bilemok. Meniň pikirimçe, ruslar günorta

Oguzyň territoriýasyny özlerini birikdirmezlik hakynda ylalaşyga geldilermikä diýýärin. Onuň şeýledigini hanlygyň Rus döwletiniň wassalyna öwrülip, Hywa hanynyň öz çäksiz hökümdarlygyndan dynandygyna garamazdan, ruslaryň şertnamasynda-da görmek bolýar. Hanyň tutuş hanlyga jogap berýändigine garamazdan, ruslardan soraman ýekeje ädim hem ädip bilmeýärdi. Elbetde, şertnamanyň her bir tarapyny alanynda hem ruslaryň hukugy agdyklyk edýär. Hanlygyň adamlary hem ruslaryň doly raýatyna öwrülipdi. Ruslar bu ýerik edil öz öýlerine girip-çykyşlary ýaly gelip-gitmäge haklydylar.

Ruslar graf Granwiliň eden ähtine garamazdan, Hywany özüne birikdirip biljekdi. Ýöne olara ýokardaky ýaly şertnamany baglaşmak has amatlydy.

Hereket edýän şertnamanyň täsiri astynda hywalylaryň Russiýa bolan garaýyşlary oňatlyga tarap özgerip ugrady. Ruslaryň agalygyny öz adamlarynyň göwünjeňlik bilen kabul etmeklerinde hanyň özüniňem oýnaýan roly uludy. Hywalylaryň harby töleg töläp gutarmazlaryndan has oň hanyň ölümi ýa-da başga bir şuna meňzeş waka bilen baglylykda ruslaryň Hywany aňsatlyk bilen özleriniw birikdirjekdiklerine men ýekeje-de ikerjiňlenemok. Siz, belki, men Russiýanyň Orta Aziýada bolmagy bilen baglanyşykly syýasy wakany gürrüň berer öýdüp garaşýansyňyz. Elbetde, men käbir zatlary gürrüň berdim. Ýöne olaryň size az bolup görünmegi mümkin. Meniň bu gysgajyk ýörişe gatnaşan döwrümde gürrüň berer ýaly täze soraglar kän bir ýüze çykmandy. Bu ýerde hiç wagt bolmandygyna garamazdan, maňa garanda Russiýanyň Orta Aziýada ýöredýän syýasatyny has aýdyňlaşdyryp biljek adamlar bar.

Ser Genri Rawilson, mister Mişel we başgalar Russiýanyň Orta Aziýadaky syýasatyny köp ýyllaryň dowamynda öwrendiler. Orta Aziýa wakalaryny has doly we takyk bilmek isleýän adamlar olaryň işlerini okap bilerler. Mister Şuler hem-de mister Agiton Dilke Orta Aziýa barada ýazan işlerini çap etjek bolup ýörler. Olaryň işlerinde hem Russiýanyň Türküstandaky syýasaty hakynda doly we gymmatly maglumatlar bar.

Men ýene-de bir zady aýdyp biljek. Meniň pikirimçe, Hywany basyp alandan Hindistana ýöriş eden bolsa, Russiýa üçin has

peýdaly bolardy. Hywanyň syndrylmagy Muhammet hanyň Orta Aziýadaky ähli halklary üçinem uly urgudy. Buhara syndrylandan soň Hywa Orta Aziýada salgyt tölemeýän, aýak sekip bolmaýan, yslamyň iň soňky daýanjy bolan ýeke-täk galady. Ondan başga-da Hywanyň syndrylmagy uly meýdany tutýan Orta Aziýanyň halkyna Russiýanyň ýeňilmez döwletdigini ýene-de bir gezek subut edipdi. Ýöne bu zatlara garamazdan Hywanyň boýun egdirilmegi Russiýa üçin ullaň ähmiýete eýe däldir. Russiýanyň Orta Aziýadaky häzirki mümkinçiliklerini nazara alsaň, onuň Hindistana ýöriş etmegi üçin iki sany amatly ýoly bar. Birinjisi, Kaspiniň günorta kenar ýakasy bilen Persiýanyň Hyrada çenli demirgazyk serhetleriniň üstünden tä Hindistanyň günbatar araçäklerine çenli uzalyp gidýän, uzynlygy 1.000 mile golaý bolan ýol. Eger şu ýol bilen ýöriş edilse, Hywanyň rus harby ýörişine çigit ýalagam peýdasynyň ýokdugyny kartadanam görünýär. Ikinji ýol bilen Samarkantdyr Buharanyň üstünden geçip Kerkä, ondanam aňryk Amyderýanyň kenar ýakasy bilen Gunduza baryp bolýar. Hywa Kerkiden 375 mil demirgazyk-günbatarda ýerleşýär. Şoňa görä ol ýene-de ýörişiň ýolundan sowa düşýär. Ondan başga-da bu aralygyň uly bölegini çöllük tutup, Amyderýanyňam kenar ýakasynyň köp bölegi ilatsyzdyr. Şonuň üçinem bu ýol bilen ediljek ýörişde Hywanyň ähmiýeti ýok diýerlikdir.

Ruslar öz gämileriniň kömegi bilen goşunlaryny Syrderýanyň üsti bilen Aral deňzine eltip, ondanam Amyderýa bilen öňe süýşürübem biler ahyryn diýmekleri mümkin. Birinjiden-ä, beýle uly goşuny ýüklär ýaly Aral deňzinde ruslaryň uly gämisi ýok, ikinjidenem, Amyderýanyň Kerkiden ýokarsy ýüzüş etmek üçin amatly däldir. Şonuň üçinem bu planam kämillikden daşdyr.

Men Russiýa Orta Aziýada ömürboýy agressiw syýasat ýöredýär diýip pikir edýän adamlar bilen ylalaşmaýaryn. Olaryň ýörişine Orta Aziýada harby agalygy berkarar edip, hanlyklaryň boýnyýogyn syýasatyny öz ellerine alyp, tapawutlanmak ýa-da öwünmek islegi sebäp bolanok. Olar Hindistanyň üstüne ýöriş etmek üçinem gaty bir alňasap baranoklar. Ýöne olar Iňlis we Rus imperiýasynyň aralygynda ýerleşýän çäksiz giňişligiň öňde-soňda şu iki ýurduň haýsy hem bolsa biriniň koloniýasyna

öwrüljekdigine ymykly göz ýetiripdirler. Şonuň üçinem olar başardyklaryça köp ýeri basyp almagy ýüreklerine düwüpdirler. Russiýanyň häzirki syýasaty şundan ybaratdyr.

Ruslar agressiw syýasat edýärlermi ýa-da ýok, barybir olaryň syýasatynyň netijesi agressiwlige baryp direýär. Olar ýuwaşlyk bilen Hindistanyňam üstüne sürünýärler. Orta Aziýada öz agalyklaryny berkarar edensoňlar olar üçin Hindistana ýoriş etmäge uly ýol açyljakdygy ikuçsyzdyr. Iňlisleriňem Ýewropada uruş etmek meýillleriniň barlygyny ýa ýoklugyny Bosfor wakalary görkezdi. Şonuň üçinem iňlisleriň gündogardaky imperialistik meýilllerine garşy ruslaryň garşy durmagy bolup biljek zatdyr.

Samaradan Samarkanda çenli demir ýoly çekilensoň, wakalaryň başga hörpden gopjakdygy mälimdir. 100 müň adamly goşuna gerek zatlary demir ýoluň kömegi bilen Samarkanda ýygnap, olary 30 gününüň içinde Kerkä aşyryp boljak. Kerkiden Gunduza çenli baryýogy 250 mil. Goşun bu aralygy 12 gününüň dowamynda geçip biljek. Kerkini basyp almaklary ruslaryň Hindistana garşy eden ýene-dw bir ädimi bolar. Buhara häzirki wagtda bütinleý Russiýanyň howandarlygy astynda. Meniň pikirimçe, ruslardyr iňlisleriň arasyndaky Russiýanyň Buharany basyp almaly däldigi hakdaky şertnama ýok.

Ruslar Buharany basyp alansoňlar olaryň Kabul bilen serheti 150 mile ýeter. Men bu zatlaryň üstüne ýene-de bir örän gyzykly hatyň göçürmesini goşýaryn. Bu haty taşlanyp gidilen türkmen arabalarynyň arasyndan polkownik Şuwalow tapypdyr. Bu hat leytenant Şekspiriň köp sanly kagyzlarynyň biri bolmaly. Hat Peterburg köşgündäki iňlis ilçisi markiz Klanikarda niýetlenip ýazylypdyr.

◆ ◆ ◆

Daşary işler ofisi,
03.02.1840 ý.

«Gadyrdan lord!

Men rus imperatorynyň dilinden ýazyp alan N#3-nji hatyňyzy aldym. Men Siziň Alyhezretleriňiziň ünsüni Onuň Alyhezretleriniň: «Ekspedisiýanyň maksatlarynyň biri geljekde

Hywada asudalygy üpjün etmekdir» diýen sözlerine çekesim gelýär. Bu sözlerden görnüşine görä, Russiýanyň esasy maksady özüne ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak däl-de, Hywa hanlygyny Russiýanyň golastyna salmak bolup görünýär. Wakanyň şeýle ýagdaýa eýe bolmagy ruslaryň iňlisleriň Hindistandaky agalygyna garşy uruş köprüsini salýandygyny bellemäge mejbur edýär. Bu ýagdaý general-gubernatory Onuň Alyhezretlerini (iňlis korolewasyny) dünýäniň gündogar bölegindäki raýatlaryndaky asudalygy geljekde gorap saklamak üçin hökmany goranyş çärelerini geçirmäge mejbur etjekdigi ikuçsyzdyr.

Palmerston.

* * *

(üçünji bölümiň soňy)...

Mak GAHAN,
amerikan žurnalisti.

Iňlis dilinden terjime eden: Ýazgylyç ÇARYÝEW. Taryhy makalalar